

Воєнна історія Галичини та Закарпаття

м. Львів 15 квітня 2010 р.

Данило Романович
(Галицький) 1201–1264

Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Відповідальні редактори: В.В. Карпов, В.І. Горєлов, І.В. Мороз.
36. наук. праць. – К. 2010.

У збірнику на основі архівних джерел і новітньої історичної літератури висвітлюються за хронологічним принципом військово-історичні процеси, що відбувалися на території Західної України та зокрема території Галичини та Закарпаття.

Рецензенти:

О.О. Сушко: – доктор історичних наук, професор;

М.А. Журба: – доктор історичних наук, професор.

Рекомендовано до друку Вченою радою Академії сухопутних військ ім. П. Сагайдачного 19 березня 2010 р.
протокол №7

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ФОРТЕЦЯ КАЛІУС У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І

У XIII ст. межі Галицько-Волинського князівства досягали Середнього Подністров'я. На цій території в давньоруських літописах згадуються декілька населених пунктів, зокрема – Каліус.

Єдина згадка про Каліус у літописі (Галицько-Волинському) пов'язана з утвердженням Данила Галицького на Пониззі. Остаточо здобувши галицький стіл у 1236 р., Данило Романович постійно змушений був придушувати сепаратизм місцевих бояр, які “Данила князем собі називали, а самі всю землю держали”. На Пониззі, зокрема, 1241 р. “укняжився” якийсь “попів онук” Доброслав Суддич [14, с. 398]. (Можливо це син Судислава Бернатовича, галицького боярина, прихильника проугорської партії, з яким Данило Галицький мав конфлікт у 1230 р.) [див.: 14, с. 386]. Восени того ж року цю територію намагаються захопити й болохівські князі на чолі з Ростиславом Михайловичем, але невдало [14, с. 399]. У грудні 1241 р. монголи вийшли на береги Адріатики, а весною отримали інформацію з монгольської ставки про смерть великого хана Угедея. Оскільки це вимагало участі Батия та його наближених у виборах нового монгольського зверхника, монгольське військо повернуло на схід [4, с. 5]. Почувши про зворотній рух татар на схід, Данило Галицький припинив погоню за Ростиславом Михайловичем й поспішив на сепаратистсько налаштоване Пониззя, що навряд чи втратило б нагоду скористатись складною обстановкою в державі і звільнитись від центральної влади: “Данило... прагнучи встановити порядок у (Галицькій) землі, поїхав до (городів) Бакоти і Каліуса” (весна 1242 р.) [14, с. 400].

Ще з початку XX ст. в історіографії територія Каліуса пов'язується з городищем XII-XIII ст. на височині (урочище “Городище” або “Татарська Поляна”) за сусіднім з містечком Калюс с. Гарячинці [6, с. 96; 33, с. 981] (Новоушицький район Хмельницької області, вказані населені пункти тепер затоплені Дністровським водосховищем). Таке ототожнення не викликає сумніву, оскільки Гарячинецьке городище є найближчим серед городищ XII-XIII ст. на лівому березі Дністра до с. Калюс (відстань – 4 км). У XIX ст. на городищі випадково знайдено два залізні ромбічні наконечники стріл, бронзовий енкалпін та нагрудну бронзову борисоглібську ікону з емаллю [33, с. 981].

У 1946 р. городище було розвідково обстежене Південноподільською експедицією. Її керівник, М.І. Артамонов, констатував, що за своєю формою воно нагадує обстежене ним раніше городище у с. Вищеольчедаїв на Вінничині. Подібні й керамічні форми посудин з обох городищ, але на Вищеольчедаївському городищі трапилися також фрагменти горщиків з більш простим вінчиком із заокругленим краєм (тобто загальноруського типу) [1, с. 86-87].

1963 р. Гарячинецьке городище розвідково обстежив П.О. Раппопорт, який датував пам'ятку XII-XIII ст., залишив єдиний план її укріплень і зробив короткий опис: “...майданчик городища розташований на високому скелястому відрозі й з напольного боку він захищений дугоподібним валом і доволі глибоким ровом. Перед ровом, очевидно, проходив другий, зовнішній вал дуже незначної висоти. Кінець гряди, на якій знаходиться городище, має вигляд дуже низької смуги, що знижується. Цей вузький кінець не був включений у захисний майданчик; він був відрізаний від нього (кінець гряди від майданчика. – С.М.) двома короткими відрізками валів, що лежать на відстані 30 м один від одного. Бокові сторони не мають валів і обмежені крутими та дуже високими схилами. Довжина майданчика 100 м, ширина його від 22 до 70 м” [23, с. 18]. Вали городища, як вказував дослідник, насипані майже з одного лише каміння і не мали внутрішньої дерев'яної конструкції [23, с. 120]. Додамо, що городище розташоване на мисі (утвореному двома глибокими ярами), розташованому на правому березі р. Калюс, на 4 км північніше

* Залишки давньоруського міста майже напроти с. Калюс, на правому березі Дністра (в районі с. Галиця Чернівецької області) літописні повідомлення під 1158 і 1219 рр. дозволяють ототожнити з Кучелмином [14, с. 273, 376; 26, с. 29].

від колишнього місця впадіння її у р. Дністер. Обороздатність фортеці посилювало джерело питної води біля північно-східного краю майданчика городища (розвідка автора). Загальна площа городища, згідно плану П.О. Раппопорта, становить близько 0,8 га, укріпленого майданчика – 0,5 га.

У 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. на території городища було зроблено кар'єр (його досі нерегулярно використовують) по видобутку вапнякового каміння [13, с. 174; 15]. У 2000, 2001, 2005 й 2006 рр. автор проводив тут розвідкові дослідження, основні результати яких наводимо нижче.

Кар'єром знищено абсолютну більшість площі городища (у тому числі два напольні вали, котрі зафіксував на його план-схемі у 1963 р. П.О. Раппопорт). З північного боку майданчика городища кар'єром пошкоджено також культурний шар трипільського поселення. Цей шар залягає на глибині близько 40 см, має потужність 20-25 см і продовжується у бік поля. Бокові сторони майданчика городища обмежені зарослими лісом крутими й дуже високими бортами ярів, на них розкидані великі кам'яні брили. З кам'яної брили на стрілці мису, де розташоване городище, є візуальний зв'язок зі скельним монастирем, що входить до комплексу пам'яток літописного міста Кучелмина [див.: 21]. Під згаданою брилою – невеликий грот, на "стелі" якого видно сліди кіптяви від вогнища. Внаслідок шурфування у цьому місці знайдено два добре випалені дрібні фрагменти тонкої стінки посудини, ймовірно ХІХ – початку ХХ ст. Заповнення шурфа (шурф №1 – 48° 39' 17,70" північної широти й 27° 19' 00,32" східної довготи), розмірами 0,3×0,4 м, складав сірий лісовий ґрунт. На глибині 57-60 см виявлено материк – вапнякова скеля.

На стрілці мису простежуються валоподібні підвищення, що можуть бути залишками валів, показаних на план-схемі городища П.О. Раппопорта. Однак, ці підвищення схожі й на штучні тераси, що робили при залісенні схилів навколо Дністровського водосховища у 70-80-х рр. ХХ ст.

На майданчику городища, крім скелястого днища кар'єру, зберігся лише залишений кар'єром і зарослий кущами валоподібний останець, розмірами 15×50 м (0,075 га), з частково збереженим, як встановлено в ході досліджень, культурним шаром. Останець витягнутий із північного заходу на північний схід і розділяє майданчик городища приблизно навпіл. З метою вивчення стратиграфії останця, на його площі були закладені ще три шурфи (№№2-4): перший 1×1,5 м, інші – 1×1 м.

Шурф №2 (48° 39' 19,09" північної широти й 27° 19' 00,21" східної довготи). Його заповнення складав сірий лісовий ґрунт, перемішаний з вапняковим камінням. На глибині 20-40 см простежено культурний шар, у якому знайдено близько 50 фрагментів кераміки ХІІ-ХІІІ ст. і фрагмент господарського ножа. Фрагмент завдовжки 5 см і завширшки до 1,1 см, має сліди зламу на лезі і на черешковій ручці. Лезо відчутно спрацьоване, підтрикутне в перерізі. Ручка від леза відокремлена уступом, від якого у верхній частині леза починається поздовжнє заглиблення-боріздка. У верхній частині лезо завтовшки близько 0,3 см, в нижній (робочій) – 0,1 см. Під час шурфування знайдено й окремі людські кістки (зуб, фаланги пальців), подекуди траплялися кераміка і каміння зі слідами дії вогню. Материк (вапнякова скеля) зафіксовано на глибині 58-70 см [16, с. 12-13].

Шурф №3 (48° 39' 19,04" північної широти й 27° 18' 58,98" східної довготи). Закладений по центру гребеня валоподібного останця, у південно-західній його частині, за 6 м від обриву мису до яру. Культурного шару виявлено не було, у сірому лісовому ґрунті знайдено лише вапнякове каміння. На глибині 0,20-0,35 м виявлено материк – вапнякова скеля.

Шурф №4 (48° 39' 19,50" північної широти й 27° 19' 01,76" східної довготи). Закладений у борті ями (3×4 м) з протилежного, північно-східного боку валоподібного останця, теж по центру гребеня, за 1,5 м від дороги, що огинає останець з цього боку. При обстеженні ями просто на поверхні знайдено кілька фрагментів давньоруської кераміки, тут було вирішено зробити шурф-зріз борту ями. Культурний шар у шурфі простежувався на глибині 0-0,6 м. У верхній частині стінки шурфа простежено западину невстановленого походження. Знайдено близько 30 фрагментів кераміки ХІІ-ХІІІ ст., декілька шматків горілого дерева, фрагментованих кісток і необроблений кремій.

Уздовж країв майданчика городища, біля обривів до ярів, зараз теж видно валоподібні останці, однак на план-схемі 1963 р. городища П.О. Раппопорта валів з боку ярів не позначено. Для з'ясування

походження валоподібних останців, у південно-західній частині городища, на краю майданчика, біля самого обриву до яру, був закладений ще один шурф (№5 – 48° 39' 16,39" північної широти й 27° 19' 02,05" східної довготи). На цьому місці, просто на поверхні і в дерновому шарі чорного ґрунту, знайдено кілька фрагментів переважно перепаленої кераміки XII-XIII ст., а також кераміки XIX – початку XX ст. (внутрішня поверхня останньої покрита коричневою або червоно-коричневою поливою). Сірий лісовий ґрунт, чорнозем з вкрапленням вапнякового каміння (розмірами до 0,2×0,2 м) був у шурфі перевідкладений. Перепалені фрагменти давньоруської кераміки подекуди лежали разом з фрагментами кераміки XIX – початку XX ст. Виявлено також кілька необроблених кременів, близько 20 фрагментованих кісток, переважно трубчастих, деревне вугілля. На глибині 0,5 і 0,6 м знайдено два майже однакові добре збережені ковані цвяхи кінця XIX – першої половини XX ст. (з круглою шляпкою, в перерізі майже квадратні – 0,3×0,4 см, завдовжки 9,2 см). На різній глибині до 1 м траплялися поодинокі фрагменти віконного скла XX ст. На глибині близько 1,5 м виявлено материк – вапнякову скелю. Отже, все вказує на те, що валоподібні останці на краю ярів з обох боків майданчика городища утворені внаслідок відгортання ґрунту на схили майданчика городища під час функціонування кар'єру. Тому й знайдена кераміка дуже фрагментована, а культурні шари XII-XIII і XIX-XX ст. перемішані. Наявність культурного шару XIX-XX ст. пояснюється тим, що до 60-х рр. минулого століття за кілька десятків метрів від городища, з напольного боку, було декілька хатів, що відносилися до с. Гарячинці.

Серед знайдених на городищі в абсолютній більшості дрібних (кілька см²) фрагментів давньоруської кераміки представлена майже виключно одна форма посуду – горщик (лише один фрагмент посудини типу баклагі – з тонкою шийкою, на якій є обідок для прив'язування мотузки). Стінки горщиків завтовшки 0,4-1 см. Орнамент – врізані прямі й хвилясті лінії на плечиках посудин. На одному знайденому фрагменті – поєднання орнаменту у вигляді косих нігтевих вдавлень і паралельних заглиблених прямих ліній. Вінчики траплялися як із закраїнкою для покришки, складнопрофільовані, так і без закраїнки. Деякі фрагменти перепалені. У тісті спостерігаються домішки шамоту і річкового піску.

При обстеженні в радіусі 2 км прилеглих до городища полів, що регулярно розорюють, виявлено два поселення трипільської культури, але виходів на поверхню культурного шару XII-XIII ст. не виявлено [17; 18]. Найближче поселення XII-XIII ст. (розміром 100×100 м) відоме на території затопленого с. Малий Берег, за 4 км від городища [3, с. 69; 22, с. 100, 102]. Можливо, що селища-супутники городища були розташовані на перших терасах Калюса і Дністра, на місці сіл Гарячинці та Калюс. Після їх затоплення немає можливості спростувати чи підтвердити цю думку, але ми не маємо інформації про знахідки давньоруського часу на території згаданих сіл [3, с. 67-68]. Внаслідок обстеження сучасної берегової лінії водосховища, що проходить відносно городища приблизно на 100 м нижче, знахідок давньоруського часу не виявлено.

Переважає більшість дослідників ще з XIX ст. називають Каліус містом [3, с. 272; 6, с. 96; 7, с. 137; 19, с. 93; 22, с. 99; 33, с. 980 та ін. праці]. Це пояснюється тим, що в історіографії довгий час "Вирішальним для зарахування тієї чи іншої пам'ятки в розряд міста визнавався факт її згадки в писемних джерелах" [11, с. 23]. За давньоруською термінологією "городом" Гарячинецьке городище, безперечно, було. Але у соціально-економічному значенні вважати колишнім містом це городище, на нашу думку, немає підстав. Враховуючи прикордонне місцезоположення Каліуса і дані археологічних досліджень його городища, можна вважати, що він являв собою прикордонну князівську фортецю, яка припинила існувати після великої пожежі. Залишки пожежі фіксувалися археологічно у вигляді деревного

* Автор приймає археологічні критерії давньоруського міста А.В. Кузи [див.: 12, с. 45]. А.В. Куза вважав залишками міста лише укріплені поселення площею понад 2,5 га [10, с. 26, 29], а М.П. Кучера – що "великі городища площею більше 2 га майже завжди є залишками укріплених поселень міського типу" [8, с. 24]. П.П. Толочко четверту категорію міст, до якої відносить найменші міста, вбачає в укріплених поселеннях площею від 1 до 2,5 га [28, с. 197; 29, с. 175]. Нарешті, П.О. Раппопорт вважав, що поселення, площею менші 1-2 га "майже завжди виявляться сільськими" [23, с. 5]. Проте, чому він назвав Гарячинецьке городище "залишками міста Каліус" [23, с. 18] не зовсім зрозуміло. Нагадаємо, що загальна площа цього городища становить всього 0,8 га, укріпленого майданчика – 0,5 га. Б.О. Тимошук називав Каліус містом [2, с. 81], "прикордонним містом", що мало "сторожовий характер" [24, с. 90], а згодом – "прикордонною князівською фортецею" [27, с. 86]; М.Ф. Котляр – і "прикордонним містом", і "порубіжною фортецею" [9, с. 108], і "прикордонним замком" [9, с. 156]. М.Ф. Котляр пропонує й своє датування початку функціонування Каліуса (30-ті рр. XIII ст.) [9, с. 156]. Але у тій же праці він суперечить собі, розповідаючи про Каліус як вже існуюче на другу половину XII ст. поселення [9, с. 107].

вугілля, вапнякового каміння з сажею й перепаленої кераміки XII-XIII ст. Відносно невелика потужність давньоруського культурного шару, незначна площа городища й відсутність посаду вказує на те, що воно являє собою залишки саме фортеці, а не міста, як це прийнято вважати. Не виключено, що функції прикордонного форпосту поєднувалися з функціями резиденції феодала. Це підтверджують знахідки, що могли належати представникам феодалської влади – енколпійон та іконка. Мабуть, Каліус був центром невеликої округи. Перетворенню у справжнє місто (в соціально-економічному значенні) могло завадити його географічне розташування. Адже значно далі Каліуса, з контексту літопису, південно-східні межі Пониззя на Лівобережжі Дністра не простягалися, і ця частина князівства була найбільш уразливою з боку кочівницького Степу. Концентрація давньоруського населення у цьому мікрореєоні, за даними археологічних розвідок (у тому числі автора), була невисокою. Це теж не сприяє перетворенню звичайного укріпленого поселення на місто. Контекст літопису дозволяє припускати, що Каліус мав важливе значення в регіоні: Данило Романович у складній для нього політичній ситуації їде сюди одразу ж після відвідання столиці Пониззя Бакоти.

Про початок існування Каліуса маємо такі міркування. Під час походу 1159 р. Івана Берладника на Ярослава Осмомисла, його шлях пролягав з пониззя Дунаю через Кучелмин на Ушицю [14, с. 273]. Кучелмин локалізовано в урочищі Галиця на правому березі Дністра, тобто майже напроти (через Дністер) Гарячинецького городища, за 6 км від нього. До утворення водосховища біля урочища Галиця існував брід на протилежний берег Дністра, й цілком імовірно, що Берладник переправився на лівий берег Дністра саме тут. Звертаємо увагу на те, що під 1159 р. літописець не згадує Каліус, хоч мав би згадати у тому випадку, якби Іван Ростиславич переправлявся через Дністер в районі Каліуса. Висновок – на 1159 р. Каліуса ще не було. Звісно, якщо Берладник не скористався бродом між Кучелмином і Каліусом, наша логічна побудова і її висновок втрачають сенс. Ще одне спостереження. Під 1229 р. Галицько-Волинський літопис свідчить, що Данило Галицький у боротьбі за Галич “зібрав” землю Галицьку (тобто воїнів із Галицької землі) “од ріки Бобрки і аж до ріки Ушиці і Пруту” [14, с. 386]. Тут чітко окреслюються південно-східні межі Галицько-Волинської держави: вони простягались до р. Ушиця. Якби на цей час Каліус уже існував, то літописець написав би, що князь “зібрав” землю до ріки Калюс, а не до р. Ушиці. Ці міркування дають підставу зробити висновок, що Каліус був споруджений за князювання Данила Романовича (“який спорудив городи многі”) [14, с. 425] не раніше 30-х рр. XIII ст., зовсім незадовго до першої й останньої згадки цієї фортеці в літописі. Після побудови фортеці розширюються південно-східні межі Пониззя – від р. Ушиця до р. Калюс*.

Гідронім “Калюс”, від якого отримала назву літописна фортеця, має корінь “кал”, який лежить в основі українського “калюжа”, російського “Калуга” та ін. Вважають, що назва гідроніма обумовлена каламутною водою річки і утворена за допомогою форманта “юс” [35, с. 162]. Це справді вірогідно, оскільки течія річки досить швидка, глибина її – мала, тому вода в Калюсі завжди каламутна.

Понад століття тому Ю.Й. Сіцінський в історичній довідці про с. Калюс вмістив про Гарячинецьке городище таку інформацію: “За переказом, в цьому місці шукали порятунку від татар жителі Калюса і вже розраховували на свою безпеку, та були видані однією бабою. Ця баба необережно попалась татарам на сусідній горі “Таїна” і, через жорстокі катування, вказала на притулок християн. Це місце тутешні жителі прозвали “Бабою”. Татари не помилювали нікого з тих, хто сховався... На цьому городищі є багато людських кісток, і ледь помітні кам’яні хрести; сюди щорічно на Вознесіння буває хресний хід з Калюса” [33, с. 981]. Показово, що хресний хід відбувався з відносно віддаленого с. Калюса, а не з сусідніх з городищем Гарячинців, де теж була церква [див.: 33, с. 982]. Можна зробити висновок, що територія городища у місцевого населення асоціюється з трагедією, а назва урочища, сліди пожежі, людські кістки, кам’яні хрести й пам’ять місцевих жителів підтверджують її вірогідність. Очевидно, фортеця Каліус припинила існувати в результаті нападу татарського загону в другій половині XIII ст.

* Показово, що кордони Кам’янецького та Летичівського повітів Подільського воєводства XVI ст. теж проходили по р. Калюс, і північніше с. Карачі-твці продовжувалися далі на північний захід, між притоками Дністра і Південного Бугу [див.: 32, с. 13, 30], окреслюючи таким чином колишню територію Пониззя: часткове співпадіння кордонів нових адміністративно-територіальних утворень зі старими кордонами є поширеним анахронізмом.

В ході наших розвідок хрести, про які писав Ю.Й. Сіцінський, не були виявлені, ймовірно їх знищено внаслідок функціонування кар'єру [16, с. 10-17]. Гадаємо, що хрести на городищі були встановлені вже після того, як тут виявили значну кількість останків людей, які загинули насильницькою смертю. Адже влаштувати кладовище після припинення функціонування фортеці на скелястому майданчику, де було важко викопати навіть неглибоку яму (тоді як навколо багато рівних місць зі сприятливим для копання могил сірим лісовим ґрунтом), не було сенсу. Місцезнаходження могильника літописного Каліуса, очевидно невеликого, з безплитовими інгумаціями, поки що невідоме.

Спираючись на методичні напрацювання, що вже стали здобутком історіографії [див.: 25; 30; 34; та ін. праці], спробуємо реконструювати окремі аспекти функціонування фортеці Каліус. Ресурсна зона цього населеного пункту поширювалася передусім у північно-західний бік, на плато з дещо хвилястим рельєфом: лише звідси вона могла простягатися на максимальні 5 км від городища. З усіх інших боків ресурсна зона була обмежена природними перешкодами (перепадами висот і водою) [див.: 31, лист №149, №168]. Річка Калюс зі східного боку могла забезпечувати жителів фортеці передусім рибою, а заліснені круті схили мису, де знаходиться городище, з південно-західного і північно-східного боків – деревиною, дичиною, ягодами тощо. Гадаємо, що ресурсна зона з напольного боку фортеці була обезліснена її жителями і використовувалась головним чином як зручні сільськогосподарські угіддя. Обезліснення значної площі з напольного, найбільш зручного для нападу, боку городища, корисне було і з військової точки зору – для попередження раптового нападу на фортецю. Ресурсна зона, яка могла використовуватися під сільськогосподарські угіддя, обіймала територію, що нагадує трикутник. На півночі він впирається своїм кутом у північну околицю сучасного с. Глибівка, на заході доходить до притоки Дністра р. Петрів Батіг, а звідси (напроти південної частини с. Хребтіїв) його основа проходила вздовж струмка, що починається у с. Куражин і впадає в р. Калюс. Площа цієї території становить близько 2500 га. Тут поширені переважно сірі опідзолені та в меншій мірі опідзолені чорноземні ґрунти [5, с. 36]. Підраховано, що для забезпечення продуктами землеробства і тваринництва однієї сім'ї з 5 осіб на рік у XII-XIII ст. на чорноземних ґрунтах необхідно було близько 17 га усіх типів сільськогосподарських земель (посівні, під паром, пасовиська і сіножаті) [див.: 30, с. 236]. Звертаємо увагу, що ресурсна зона Гарячинецького городища була дуже перспективною для рибальства. Цей фактор міг компенсувати меншу, ніж на чорноземних ґрунтах, врожайність. Отже, демографічний потенціал окресленої ресурсної зони становив близько 147 сімей (2500/17), або 735 осіб (147×5). Потенційно кількість жителів на городищі була до 33 (0,5 га площа майданчика / 0,015 га – середня за площею ділянка для садиби на городищах) [див.: 30, с. 238]. В одному житлі в середньому проживала сім'я з 5 осіб, відповідно кількість жителів літописного Каліуса могла становити до 165 осіб (33×5). Отже, не вся (або ж не у повній мірі) потенційно доступна ресурсна зона літописного поселення використовувалася його населенням. Очевидно, для потреб сільського господарства було освоєно лише близько 22 % ресурсної зони Каліуса – 561 га землі (33 сім'ї × необхідні для однієї сім'ї 17 га землі сільськогосподарського призначення).

Тепер візьмемо до уваги лише посівні площі та площі посівного обороту. За умов дво- або трипільної системи землеробства таких площ необхідно було близько 5 га для функціонування однієї сім'ї з 5 осіб (тобто – 1 га на 1 людину) [див.: 30, с. 236]**. Слід припускати, що вони (на відміну від пасовищ і сіножатей) знаходилися найближче до літописного Каліуса: ґрунти на плато біля городища приблизно однакові, тож далеко від нього орати не було сенсу. З огляду на зазначене, з напольного (північно-західного) боку одразу ж за валом городища під оранку могло бути знеліснено до 165 га площі (33×5). До деякої міри жителі Каліуса, незважаючи на пов'язані зі значним перепадом висот труднощі пересування і транспортування, могли використовувати (передусім під городи) і ґрунти на перших терасах р. Калюс, нижче городища. Адже біля городища проходила крута дорога, що пов'язувала затоплене с. Гарячинці

* Дана особливість зумовлювала будівництво лише наземних жителів на території літописного Каліуса.

** У дослідженнях використовують й інші коефіцієнти: 1,5 га на 1 людину (за Ж. Фурасье) [20, с. 114], 1,4 га на 1 людину (середньоевропейський для XIII ст.) [34, с. 344-345] тощо.

з с. Куражин. Не виключено також, що продовольчі запаси фортеці в якійсь мірі поповнювали за рахунок сусідніх неукріплених поселень, свого часу не виявлених, а тепер затоплених водосховищем.

Зробимо деякі висновки. Залишки літописного Каліуса пов'язуються з городищем на околиці с. Гарячинці, сусіднього з с. Калюс Новоушицького району на Хмельниччині. Обидва села тепер затоплені Дністровським водосховищем. В останні два десятиліття культурний шар на Гарячинецькому городищі знищено майже повністю. В результаті шурфування майданчика городища отримано дані про стратиграфію культурного шару на городищі й знайдено деякий археологічний матеріал. На городищі виявлено сліди сильної пожежі. При обстеженні плато в районі фортеці супутніх поселень XII-XIII ст. в радіусі 2 км не виявлено. Ресурсна зона Каліуса становила близько 2500 га. Кількість його жителів могла становити приблизно 165 осіб, але ресурсна зона поселення дозволяла збільшити цю цифру приблизно вдвічі. Каліус був прикордонною фортецею Галицько-Волинського князівства, спорудженою у 30-х рр. XIII ст. з поширенням влади Галича на південний схід. У другій половині XIII ст. фортеця припинила функціонувати, очевидно, внаслідок татарського нападу.

Джерела і література:

1. Артамонов М.И. Археологические памятники Южной Подолии (по материалам Южно-Подольской экспедиции 1946 г.) // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины (далее – НА ИА НАНУ). - 1946/12.
2. Винокур І.С., Тимошук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород: Карпати, 1977. – 112 с.
3. Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К.: Наукова думка, 1984. – 224 с.
4. Головки О.Б. Держава Романовичів та Золота Орда // Український історичний журнал. – 2004. – №6. – С. 3-16.
5. Грунти Хмельницької області. – Львів: Каменяр, 1968. – 72 с.
6. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). – Каменец-Подольский, 1901. – 401 с.
7. Гуменюк С.К. До питання про виникнення Кам'янця-Подільського // Український історичний журнал. – 1966. – №1. – С. 135-137.
8. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. (Археологическая карта). – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.
9. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
10. Куза А.В. Социально-историческая типология древнерусских городов X-XIII вв. // Русский город: Исследования и материалы. – М.: Наука, 1983. – Вып. 6. – С. 4-36.
11. Куза А.В. Малые города Древней Руси. – М.: Наука, 1989. – 168 с.
12. Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников. – М., 1996. – 256 с.
13. Кучугура Л.І. Археологічна розвідка в Середньому Подністров'ї // Наукові праці історичного факультету. – Т.2. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1996. – С. 171-175.
14. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
15. Маярчак С., Могилов О. Старожитності Новоушиччини за матеріалами археологічних розвідок // газ. "Наддністрянська Правда" (смт. Нова Ушиця). – 2001. – 15 травня.
16. Маярчак С.П. Калюс: село на дні моря (нарис історії). – К.: Український Центр духовної культури, 2004. – 76 с.
17. Маярчак С.П. Звіт про археологічні розвідки на території Новоушицького й Виньковецького районів Хмельницької області у 2005 р. // НА ИА НАНУ. - 2006.
18. Маярчак С.П. Звіт про археологічні розвідки у Новоушицькому районі Хмельницької області у 2006 р. // НА ИА НАНУ. - 2007.
19. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям). – К.: Тип. ун-та, 1885. – 388 с.
20. Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К., 2005. – 264 с.
21. Пивоваров С., Чеховський І. На Дністрі, на "Оукраинь Галичської" (матеріали та дослідження Дністровської комплексної археологічно-етнографічної експедиції ЧДУ в селі Галиця Сокирянського р-ну Чернівецької обл.) / Чернівецький державний університет ім. Ю.Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії ЧДУ. – Чернівці: Місто, 2000. – 143 с.
22. Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968-1969 рр.) // Археологія. – 1977. – №22. – С. 99-106.
23. Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – №140. – М.: Наука, 1967. – 240 с.
24. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднепровье: Историко-краеведческие очерки. – Ужгород: Карпати, 1981. – 144 с.
25. Стеблій Н. Проблеми взаємодії суспільства та природи в історіографії // Вісник Інституту археології. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – Вип. 3. – С. 17-28.
26. Тимошук Б.О. Слов'янські гради Північної Буковини. – Ужгород: Карпати, 1975. – 112 с.
27. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.
28. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
29. Толочко П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
30. Томашевський А. Палеоекологічні перспективи дослідження давнього Губина // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII-XIII ст.). Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 26 червня 2004 р. – Київ-Хмельницький-Кам'янець-Подільський-Старокостянтинів, 2004. – С. 232-238.
31. Топографическая карта (Украины). Масштаб 1:100 000. – К.: Киевская топографическая фабрика, 2002.
32. Трубочанінов С.В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Книга 2. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1994. – 80 с.
33. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. IX. / Под ред. священника Е.Сецинского. – Каменец-Подольский: Тип. С.П.Киржацкого, 1901. – 1064 с.
34. Янишевский Б.Е. Плещеево озеро в 10-12 вв. Опыт определения хозяйственных и ресурсных зон поселений // Археология: история и перспективы. Первая межрегиональная конференция. – Ярославль, 2003. – С. 341-348.
35. Янко М.П. Топонімічний словник України: словник-довідник. – К.: Знання, 1998. – 432 с.